

Микола МЕЛЬНИК

ВІЗАНТІЯ І РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ПЕЧЕНІГІВ

У статті досліджується питання про вплив Візантії на релігію печенігів на трансформацію культурної традиції кочівників. Джерела засвідчують три головні напрямки можливої зміни релігійних вірувань наддунайських печенігів: прийняття ними ісламу, християнства або християнської ересі богумільства. Стратегічні інтереси Візантії потребували навернення кочівників на християнство. Провал її місіонерської діяльності серед печенігів зумовлений двома головними причинами – відсутністю у печенігів державності та кочовим способом життя.

Зв'язок між Візантією та релігією печенігів може цікавити дослідників з ряду причин. Перш за все важливо простежити, який вплив мала імперія, центр східного християнства, на кочівників, які принесли до її кордонів свої звичаї, вірування та обряди. З іншого боку, релігійні вірування печенігів могли впливати на стосунки з імперією (дружні чи ворожі), особливо якщо кочівники переймали іслам або одну з християнських ересей.

З кінця IX століття печеніги як серйозний політичний фактор у Південно-Східній Європі потрапили у сферу інтересів Візантійської імперії. У другій половині X ст. вони перемістилися до самого Дунаю [17, 17], а після знищення Першого болгарського царства стали безпосередніми сусідами Візантії.

З якою ж релігійною спадщиною прийшли печеніги до кордонів Візантії? Польський орієнталіст Е. Триярскі, починаючи розгляд питання про релігійну приналежність печенігів, закликав дослідників не забувати про зв'язки їх релігії з давньотюркськими віруваннями [16, 583]. Міфологія давніх (орхонських) тюрків відома лише за фрагментами, що збереглися у давньотюркських рунічних і согдомовних пам'ятках VI–X ст., китайських, арабських, іранських та інших джерелах [9, 537]. До “верхнього світу” належав Тенгри, верховне божество

© Микола Мельник

давньотюркської міфології [5, 76–86]. Тенґрі володів долями людей: розподіляв строки життя, дарував владу каганам, “наказуючи” кагану, вирішував державні та військові справи. Тенґрі було частково антропологізовано [9, 537]. Жіноче начало представлене божеством плодючості Умай. Каган за своєю подобою нагадував Тенґрі, а його дружина – Умай. На рівні нижчої міфології була поширена віра в духів, що приносять шкоду (ел, ек). Посередником між людьми і світом духів виступав шаман [9, 537].

К. Макартні в одному з перших західних досліджень про печенігів писав, що “їхня релігія була формою шаманізму”, а багатьом здавалося, що у печенігів взагалі не було жодної віри [19, 354].

Як це не парадоксально, першим повідомленням про трансформацію релігійних вірувань наддунайських печенігів є згадка про їх ісламізацію. Арабський автор аль-Бекрі подає таку звістку: “Деякі мусульмани, що перебували у Константинополі як ув’язнені, розповідали, що печеніги дотримувалися релігії магів (шанувальників вогню). Після 400 р. хіджри там з’явився бранець-мусульманин, учений-теолог, що запропонував одній із орд перейти на іслам. Вони прийняли тоді іслам, і напрям їхніх думок став бездоганим, і іслам поширювався серед них. За це ображалися на них інші, які не прийняли іслам, і доходило, нарешті, до війни між ними. Бог нагородив, однак, мусульман перемогою над ними. Їх (мусульман) було близько 12 000, у той час як язичники були більш ніж удвічі сильніші, тільки вони (мусульмани) убивали їх, і решта приймала іслам, так що вони є сьогодні всі мусульманами, і є серед них вчені, теологи і читці Корану” [20, 72–73]. Й. Маркварт запропонував вважати вказаний у джерелі 400 р. хіджри (1012/1013 р.) помилковим, і замість цієї дати запропонував 300 рік хіджри (912/913 р.) [20, 73]. Переконання Й. Маркварта у тому, що іслам серед придунайських печенігів був проповідуваний ще у Х ст., частково ґрунтується на повідомленні арабських джерел про похід 934 р. мадярів і печенігів проти Візантії [17, 16–17].

Л. Гумильов вважав, що згадуваний епізод з поширенням

ісламу серед печенігів слід датувати так, як вказано у джерелі, – XI століттям, а описану боротьбу між двома групами печенігів він переніс на відоме з візантійських джерел протистояння печенізьких вождів Кегена і Тираха [6, 286].

Проте таке датування викликає сумнів. По-перше, грецькі джерела зазначають, що Кеген виступив проти Тираха двома улусами проти одинадцяти [4, 10], тоді як в арабському джерелі наведено кількість воїнів у 12 тис. проти 24 тис. По-друге, прийнятним у даному випадку видається аргумент *ex silentio*: описуючи боротьбу Кегена і Тираха, візантійські автори не могли не вказати, на прийняття одним із них християнства, а іншим – ісламу. У разі переходу печенігів на іслам створився б прецедент “другого фронту” мусульман проти імперії, а це не пройшло б непоміченим і повз арабські джерела. По-третє, боротьба між Кегеном і Тирахом відбувалася, згідно з грецькими джерелами, у 40-х роках XI ст. [17, 52], тоді як арабське джерело подає 400 р. хіджри (1012/1013 рр.) [20, 72].

Водночас у всій масі археологічних знахідок нема жодного натяку на те, що печеніги могли бути в цей час мусульманами [8, 47 – 49; 12, 215 – 219]. Питання про поширення ісламу серед печенігів залишається відкритим.

Схожа ситуація простежується і з християнізацією печенігів.

Перша спроба християнізації кочівників, яка згадується у джерелах, пов’язана з іменем німецького єпископа Бруно, який 1008 р. прибув до печенігів з місією від Володимира Великого, хоч сам князь намовляв місіонера не здійснювати подорож до таких “небезпечних і жорстоких людей” [16, 591]. За час свого п’ятимісячного перебування єпископу вдалося охрестити 30 печенігів і навіть заснувати єпископство, яке, на думку деяких істориків, продовжувало існувати і наприкінці XI століття [16, 592]. Судячи з того, що дослідники розміщують центр єпископства десь на Дунаї [16, 592], мала місце місія до західної, тобто ближчої до Візантії, гілки печенігів, хоча Бруно відвідав “три гілки печенігів”, а від четвертої прийняв посольство [16, 591].

Угорський візантиніст Д. Моравчик присвятив питанню про роль Візантії у хрещенні тюрків Північного Причорномор’я

окреме дослідження, в якому дійшов висновку, що головною метою імперії було перетворення кочівників на союзників імперії [21, 26 – 27]. Американський візантолог І. Шевченко писав, що кожний здобуток християнства був здобутком імперії і навпаки; кожний місіонерський захід, спричинений візантійським урядом, був заходом перш за все політичним [15, 12]. Д. Оболенський, досліджуючи основи візантійської дипломатії, виходив із того, що імперія ромеїв була перш за все центром східного християнства [24, 13]. На його думку, Візантія намагалася включити задунайські народи у свою політичну орбіту, “експортувала цивілізацію”, виховуючи, щоправда, своїх майбутніх ворогів, але з надією зробити їх своїми союзниками. З іншого боку – адепти візантійської цивілізації через хрещення здобували міжнародне визнання [23, 304 – 305].

Якими були передумови безпосереднього контакту степовиків з імперією? Грецький візантолог Н. Ікономідес, розглядаючи низку письмових та археологічних джерел, зробив висновок, що у першій чверті XI ст. ослаблена боротьбою з Болгарією Візантія перестала претендувати на лівий берег Дунаю і його повністю окупували печеніги [25, 76]. З іншого боку, від початку XI ст. до 1026 р. печеніги не тривожили спокою візантійського кордону. П. Діакону пояснює це договором, який існував у той час між печенігами та імператором Василем II [17, 96 – 98]. Очевидно, що Візантія у цей час не могла нав'язати печенігам християнство силою, проте, незважаючи на мовчання джерел з цього приводу, можна припустити, що візантійські релігійні місії до печенігів таки мали місце у першій чверті XI ст. Вони, мабуть, були успішними, про що свідчать, на нашу думку, подальші події.

Близько 1026 р. печеніги вперше в XI ст. перейшли Дунай і почали спустошувати візантійські прикордонні області. У той час вони ще не були християнами, про що свідчить хоча б те, що монахи скельних монастирів, рятуючись від язичників, перенесли монастирі з Добруджі у Молдову [2, 63 – 64].

З часом печеніги почали відчувати сильний тиск з боку узів [13, 7 – 9]. У стані печенігів виділилися два військових вожді – хани Тирах та Кеген. Спробувавши узурпувати владу в стані

наддунайських печенігів, Кеген розпочав міжусобну війну і, в результаті, вдався до заступництва візантійського імператора Костянтина Мономаха (1042 – 1055). Печенізький хан охрестився, отримав титул патриція і пообіцяв імператору охрестити свої улуси та захищати північний кордон Візантії. Печенігів було охрещено, Кеген отримав під своє управління три візантійські фортеці на правому березі Дунаю [4, 9 – 11].

Зимом 1048 р. численні улуси хана здійснили рейд помсти проти Кегена та Візантії, але зазнали поразки і змушені були здатися у полон. Полонених печенігів було розселено у Болгарії і охрещено. Вожді печенігів отримали візантійські титули, а 15-тисячний корпус із кочівників було спрямовано на вірменський кордон, де Візантія вела бойові дії проти сельджуків. Проте у Малій Азії печеніги повернули коней у зворотному напрямку і розпочали новий етап війни проти імперії. Костянтин Мономах запросив до себе Кегена для переговорів. Внаслідок різних причин Кегена було ув'язнено, а Тираха та вождів, що його підтримували, відпущено з полону. Після повернення до свого племені ці печенізькі князі зреклися християнства. Кегенові улуси, коли візантійці спробували відібрати у них зброю і коней, з'єдналися з улусами Тираха. Після того, як імператор відпустив до печенігів Кегена, його було убито [4, 12 – 22].

Смерть Кегена стала початком нового етапу печеніго-візантійського протистояння, який закінчився у 1091 р. розгромом печенігів у битві під Лебурном і мало не поголовним їх винищенням на Балканах. Після подій з Кегеном і Тирахом Константинополь провадив переговори з печенігами, але джерела не згадують про спроби Візантії повернути їх на християнство.

У вищеописаних подіях 40-х – 50-х років XI ст. можна виокремити кілька деталей, важливих у світлі винесеної у заголовок проблеми. По-перше, з самого початку цих подій – від переходу двох улусів Кегена за Дунай під протекторат Візантії і аж до його ув'язнення – дійовими особами конфлікту були “Кегенові печеніги” та “Тирахові печеніги”. Перші були добровільно охрещені і приступили до візантійської служби на

Дунаї з власної волі, другі ж були переможені, насильно похрещені і відіслані подалі з Балкан на східний кордон. “Кегенові печеніги” служили Візантії аж до ув’язнення імператором Кегена і звісток про те, що вони зреклися християнства, немає. “Тирахові печеніги” залишили військову службу Візантії за першої нагоди і зреклися християнства одразу ж після прибуття у рідні кочовища. Отже, можна зробити висновок, що ще до бунту Кегена серед печенігів витворилися дві “партії” – провізантійська, можливо, прихильна до християнства, та “антивізантійська”, яка перемогла. Це свідчило про провал грецького місіонерства серед печенігів.

Іншим різновидом релігійного вчення, з яким зіткнулися печеніги за Дунаєм, було богумільство, балканський варіант азійського павликіанства, яке, у свою чергу, було синтезом маніхейства і християнства.

Німецький дослідник Й. Маркварт відзначає згадку одного з арабських джерел (де йдеться про прийняття печенігами ісламу) про те, що печеніги свого часу були “вогнепоклонниками” [20, 72]. Е. Триярські вважає цю звістку або хибною, або такою, що стосується тільки *групи* печенігів [16, 586]. Печеніги стикалися з маніхеїзмом двічі: вперше ще до свого переселення в Європу, кочуючи між Сирдар’єю і Амудар’єю та на північному заході від Аральського моря, де діяла секта “денаварія”, а згодом вже на Балканах, де мешкали павликіани, яких в околиці Філіппополя (сьогодні Пловдив) переселив імператор Йоан Цимісхій для створення бар’єра на шляху варварів, що нападали з-за Дунаю [10, 395 – 396].

Думку про те, що печеніги могли потрапити під вплив богумілів, вперше висловив В. Васильєвський [4, 40 – 42].

Важливим є те, що ідеологія богумілів і їхня діяльність були гостро спрямовані проти держави взагалі і проти Візантії зокрема [1, 92 – 96]. Візантійський імператор Олексій I Комнин жорстоко розправлявся з богумілами [10, 177, 394, 419]. Опорні бази сретиків існували не тільки в провінції, але і в самому Константинополі [18, 163 – 185].

Твердження дослідників, що печеніги, перебуваючи на Балканах, прийняли богумільство, базується на конкретних

епізодах. Так, у 1068 р. богуміл Лека перейшов до печенігів за Дунай, привів їх грабувати околиці Ніша і Сердики. Аналогічні заворушення відбулися в Месімврії, де діяв богуміл Добромир [11, 415].

У 1086 р. під час походу імператора Олексія Комнина проти норманів у його війську повстали богуміли [10, 160]. Згодом зрадив один з довірених слуг Олексія Комнина богуміл Травл. Він утік з бунтівниками до фортеці Белятова і почав нав'язувати контакти з печенігами, які розпочали нову війну з імперією [4, 45].

Додатковим аргументом на користь версії, що печеніги або їх частина підпали під вплив богумільства, В. Васильєвський вважав той факт, що після битви під Лебурном у 1091 р. кочівники були розселені на сході від р. Вардар у Македонії [22, 59], тобто на території, де жили богуміли [4, 43].

Проте джерела прямо не відзначають того, що печеніги, торки чи половці підпали під вплив богумільства. У різні періоди історії Візантії кочівники приєднувалися до заворушень еретиків, але це не свідчить, що вони поповнили їхні ряди.

Зіткнення на Балканах двох цивілізацій – кочової та землеробської, печенігів та Візантії – свідчать про три головні напрямки можливої трансформації релігійних вірувань номадів – прийняття ними ісламу, християнства або християнської ересі богумільства. Свідомою чи несвідомою причиною можливої зміни печенігами релігії була саме Візантія: знайомство печенігів з ісламом відбулося у Константинополі, з богумільством печеніги зіткнулися внаслідок переселення павликіан візантійськими імператорами переселяли на Балкани з Азії. В обох випадках імперія виступила посередником у поширенні цих релігійних концепцій, будучи, як і кожна імперія, грандіозним, за виразом Д. Оболенського, “етнічним плавильним котлом”.

Іншим важливим питанням є те, чому спроби Візантії християнізувати печенігів, які розпочалися або в XI ст. або й ще раніше, не завершилися успіхом (хоч щодо існування християнства у балканських печенігів є певні, хоч слабкі, археологічні докази [3, 311 – 313]). Одною з перешкод для цього була відсутність у печенігів державності, адже, як правило, Візантія охрещувала

правлячу еліту, яка, у свою чергу, мала подбати про навернення свого народу. Прикладом вождя, який міг би стати “хрестителем” печенігів, був хан Кеген, але більшість печенізької верхівки його не підтримала. Іншою важливою причиною неприйняття печенігами християнства є те, що в часі своїх активних контактів з імперією вони залишалися кочівниками, а зв’язок *осілого* способу життя з християнством є хрестоматійним [13, 309–310]. Подальша історія тюрків Північного Причорномор’я свідчить, що вони переходили на християнство досить пізно (у більшості випадків – не раніше XIII ст.) [13, 49; 14, 157], і, як правило, при цьому розчинялися серед сусідніх народів [7, 87].

1. Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 215 с.

2. Атанасов Г. За един старобългарски скален манастир от X – XI век в Централна Молдова // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. Т. 2. – Велико Търново: Издателска къща АСТА, 1993. – С. 61–73.

3. Барня И. Предварительные сведения о каменных памятниках в Бессарабии // Dacia. N.S. – Bucarest. – 1962. – V. VI. – С. 293–316.

4. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Труды. – В 4-ч т. – Т.1. – Санкт-Петербург: Би, 1908. – 401 с.

5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.

6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.

7. Гумилев Л.Н., Эрдей И. Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века // Народы Азии и Африки. – М. – 1969. – №3. – С. 78–87.

8. Добролюбовский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К: Наукова думка, 1986. – 140 с.

9. Кляшторный С.Г. Мифология тюркоязычных народов // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – Т.2. – М.: СЭ, 1988. – С. 536–541.

10. Комнина Анна. Алексиада. – М.: Наука, 1965. – 688 с.

11. Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. – Москва: Издательство АН СССР, 1960. – 472 с.

12. Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 213–263.

13. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. – Prague. – 1933. – V.VI. – С.1–65.

14. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.

15. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів. – Т. ССХХІІ. – С. 11 – 27.
16. Dąbrowski K. Nagrodzka-Majchryk T. Tryjarski E. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1975. – 647 s.
17. Diaconu P. Les Petchénègues au Bas-Danube. – Bucarest: Édition de l'Académie de la République Roumanie, 1970. – 158 s.
18. Gress-Wright D. Bogomilism in Constantinople // Byzantion. – Bruxelles. – 1977. – V. 47. – P. 163–185.
19. Macartney C.A. The Pechenegs // The Slavonic and East European Review. – London. – 1929 – 1930. – V. III. – № 22. – P. 342 – 355.
20. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des IX und X Jahrhunderts (ca. 840–940). – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher. 1903. – 558 S.
21. Moravcsik G. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meers // Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. – London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1967. – P. 15 – 28.
22. Moravcsik G. Einführung in die Byzantologie. – Budapest: Akademiai Kiado, 1976. – 186 S.
23. Obolensky D. Byzantine frontier zones and cultural exchanges // Actes du XIV-e Congrès International des Études Byzantines (Bucarest, 6–12 Septembre 1971). – Bucarest : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1974. – P. 303 – 313.
24. Obolensky D. Byzantium and the Slavs. – Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1994. – XI, 323 p.
25. Oikonomides N.A. Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux X-XI siècles: La Mesopotamie de l'Occident // Revue des Études Sud-Est Européennes. – Bucarest. – 1965. – V. III. – №1. – S. 57 – 79.

Николай Мельник. Византия и религиозные верования печенегов. В статье ставится вопрос о влиянии Византии на религию печенегов, трансформацию культурной традиции кочевников под влиянием оседлой цивилизации и возможные ее последствия. Источники свидетельствуют о трех главных направлениях предполагаемого изменения религиозных верований наддунайских печенегов – принятии ими ислама, христианства или христианской ереси богомилства. Во всех трех случаях причиной этого изменения была Византия. Стратегические

интересы империи требовали обращения печенегов в христианство. Провал миссионерской деятельности Византии среди печенегов обусловлен двумя главными причинами – отсутствием у печенегов государственности и кочевым образом жизни.

Mykola Melnyk. Byzantium and religious beliefs of the Pechenigs. In the article the question of influence of Byzantium on religion of the Pechenigs, transformation of cultural tradition of nomads under influence of a settled civilization and its possible consequences is put. Sources testify to three main streams of possible change of religious beliefs of Danubian Pechenigs - acceptance of Islam, Christianity or Christian heresy of Bogomilism by them. In all three cases the reason of this change was Byzantium. Strategic interests of the empire demanded the turning of the Pechenigs into Christianity. The failure of missionary activity of Byzantium among the Pechenigs is caused by two main reasons – absence of the statehood at the Pechenigs and their nomadic way of life.